

STANISŁAW SALMONOWICZ (Toruń)

O roli i formach reprezentacji stanów w państwie brandenbursko-pruskim doby absolutyzmu*

W nowo utworzonej serii badań do dziejów Prus w ramach wydawnictw Historische Kommission zu Berlin opublikowano wyniki międzynarodowej konferencji, która odbyła się 29 XI — 1 XII 1981 w Berlinie Zachodnim z udziałem 50 uczestników, głównie z RFN i Austrii. Z Polski uczestniczyli w konferencji M. Biskup i J. Małek. Zebrane w omawianym tomie materiały poświęcone pamięci wielkiego badacza struktur ustrojowych niemieckich i pruskich, G. Oestreicha, stanowią niewątpliwie jeden z najważniejszych głosów w dyskusji nad problematyką stanowo-parlamentarną. Niniejsza publikacja weszła jako tom 66 do serii *Etudes présentées à la Commission Internationale pour l'Histoire des Assemblées d'Etats*.

Na program obrad złożyły się dwa referaty wprowadzające P. Baumgarta i H. G. Koenigsbergera, 10 referatów dla problematyki XVI - XVIII w. oraz dla końca XVIII w. i pierwszej połowy XIX w. 7 referatów oraz dyskusja końcowa. Należy żałować, iż rozmiary i liczba referatów spowodowały, iż organizatorzy sesji ograniczyli się do krótkiego sprawozdania z dyskusji nad poszczególnymi częściami sesji. Przechodząc do omówienia zawartości tomu, należy zaakcentować znaczenie referatu wstępnego redaktora tomu P. Baumgarta pt. *Ständentum und Staatsbildung in Brandenburg-Preussen. Zur Einführung und Problemstellung*, w którym referent stwierdził, iż nowoczesne badania porównawcze nad dziejami reprezentacji stanowych podważyły generalnie wyniki dawniejszej historiografii pruskiej w tym zakresie, która to historiografia była nade wszystko, co chciałbym mocno podkreślić, historiografią apologetyczną

* Uwagi na marginesie wydawnictwa pt. *Ständentum und Staatsbildung in Brandenburg-Preussen. Ergebnisse einer internationalen Fachtagung*. Hrsg. von P. Baumgart unter Mitarbeit von J. Schmädke. Mit einem Geleitwort von Otto Büsch, Berlin-New York 1983, ss. 495 (Veröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin Bd. 55).

wobec absolutyzmu Hohenzollernów i stąd wiele podstawowych kwestii wymaga rozważenia całkowicie na nowo. Przecież nawet O. Hintze, zwłaszcza w pierwszym okresie swej twórczości, lekceważył studia nad problematyką stanową. Znaczenie jednak późniejszych modeli typologicznych Hintzego i rozważań porównawczych zostało podkreślone w dyskusji zgodnie z generalnym renesansem obecnym w twórczości tego uczonego¹. Dawniejsza historiografia pruska nie miała żadnego głębszego zainteresowania problematyką stanową i za Droysenem i Treitschke interesowało ją wyłącznie zagadnienie, kiedy to stany przestaną hamować Wielkiego Elektora, a Prusy wkroczą na drogę państwa absolutnego. Można więc powiedzieć, iż dawniejsza historiografia była historiografią Hohenzollernów, a nie tych, którzy się im przeciwstawiali. W swoim referacie rozważył także P. Baumgart problem periodyzacji etapów budowy nowoczesnego państwa pruskiego: początki wzmocnienia władzy elektorskiej w XV w., tak zwany *Finanzstaat* w XVI w. i wreszcie *Militär-Wirtschafts- und Verwaltungsstaat* XVII-XVIII w. Inaczej mówiąc — wiek XVI to była monarchia terytorialna, wiek XVII w znacznej mierze stanowa, a następnie monarchia suwerenna, czyli absolutna. W każdym razie zaakcentował Baumgart dwie sprawy; pierwszą, iż na przełomie XVI-XVII w. Brandenburgia-Prusy to monarchiczna jedynie unia krajów stanowych, w których płaszczyzna regionalna odgrywa rolę zasadniczą; drugą, iż nie jest ściśle, że reprezentacje stanowe (w różnych formach) całkowicie straciły swe znaczenie od końca XVII w. i że w tej mierze istnieje — dawniej niedostrzegalna — linia kontynuacji do instytucji neostanowych pierwszej połowy XIX w.²

Charakter generalniejszy i porównawczy miał referat H. G. Koenigsbergera, który zaakcentował przede wszystkim mocno fakt, iż w kryzysie władza-stany nie zawsze monarcha wychodził zwycięsko (Polska, Anglia, Holandia) i dał przegląd teorii o roli i znaczeniu stanowych dziejów Europy. Historiografia anglosaska, w przeciwieństwie do francuskiej a zwłaszcza niemieckiej, nie zawsze uważała za rzecz naturalną i pożądaną zwycięstwo absolutyzmu nad aspiracjami stanowych reprezentacji, rozważała ona problem bardziej przez pryzmat parlamentu angielskiego i obalenia absolutyzmu Stuartów jako naturalnej drogi do liberalnego parlamentaryzmu. Dyskusja nad absolutyzmem toczona w ostatnim okresie w historiografii światowej wykazała, iż brak tu nadal jednolitego stanowiska i że w istocie podstawowe problemy historii porównawczej instytucji pozostają dyskusyjne. Ogólnie w rozważaniach autora dominował

¹ Por. Otto Hintze und die moderne Geschichtswissenschaft. Ein Tagungsbericht, Hrsg. von O. Büsch und M. Erbe, Berlin 1983.

² Tu odwołał się Baumgart do materiałów sympozjum z 1975 r.: *Der moderne Parlamentarismus und seine Grundlagen in der ständischen Repräsentation*, Hrsg. von K. Bosl und K. Möckel, Berlin 1977.

pewien sceptycyzm wobec prób tworzenia dla Europy modelu rozwoju historycznego ogólnie przydatnego. Sceptycyzm ten podziela piszący te słowa, właśnie na tle dotychczasowych, raczej mało przekonywających rezultatów dyskusji o roli absolutyzmu w historii Europy.

P. M. Hahn w referacie *Landesstaat und Ständentum im Kurfürstentum Brandenburg des 16. und 17. Jahrhundert* rozważył jeden z zasadniczych tematów sesji. Historiografia pruska (Droysen, Isaacson, Küntzel, Hintze) wyraziście malowała obraz ostrego antagonizmu: stany — władca, całą swoją sympatią darząc Wielkiego Elektora, jego poprzedników i następców. W referacie autor odrzuca ten obraz i ukazuje zmienne koleje współpracy i sporów, jakie określały życie polityczne Brandenburgii. Ogólnie udało się Wielkiemu Elektorowi przejąć na swój wyłączny rachunek sprawy polityki zagranicznej i wojska, lecz w pozostałych kwestiach życia kraju uznawał nadal, nolens volens, rolę znaczną stanów³. Myślenie kategoriami regionalnymi określało jednak w znacznej mierze słabość czynnika stanowego w monarchii brandenbursko-pruskiej. Bogato udokumentowana rozprawa Hahna przynosi także szczegółowe informacje co do form działania życia stanowego końca XVII i XVIII w., kiedy to wobec niezwoływania landtagów funkcje reprezentantów interesów szlachty przejęły instytucje kredytowe ziemskie, a w szczególności zbierający się regularnie dwa razy w roku w Berlinie tzw. wielki komitet (*Grosse Ausschuss der Kurmärkischen Landschaft*), który pozostał czynny jako ważna grupa nacisku przez cały wiek XVIII (s. 57). Rolę swoją na najniższej płaszczyźnie życia stanowego odgrywały zgromadzenia powiatowe (*Kreistag*) i ich organy. Wobec całkowitego upadku znaczenia miast te instytucje stanowe stały się wyrazem czysto szlacheckiego samorządu.

Referat U. Arnolda poświęcony sytuacji stanów w Prusach Krzyżackich — Prusach Książęcych pod ogólnym tytułem *Ständeherrschaft und Ständekonflikte im Herzogtum Preussen* doprowadza narrację do 1618 r. Okres do 1525 r. został ujęty obszernie i ciekawie, natomiast dla okresu późniejszego daje się odczuć zbyt małe wykorzystanie i ustosunkowanie się do polskiej literatury przedmiotu (Vetulani, Mallek, Mincerowie, Skibiński i wiele innych prac i recenzji krytycznych polskich z prac niemieckich, na których autor głównie się opiera). Osobiście akcentowałbym to, iż od schyłku rządów księcia Albrechta system rządzenia w Księstwie opierał się nie tylko na współrządach, ale wręcz na faktycznej władzy stanowej oligarchii w kraju o osłabionej władzy monarszej. Wiele kwestii szczegółowych, jak: rola *Kölmer* w życiu stanowym (którzy potrafili jeszcze w XVII w. wpływać na treść instrukcji sejmikowych i swe gra-

³ S. 48: „Während seiner Regentschaft liess Kurfürst Friedrich Wilhelm keinen Zweifel daran, dass er sich in Fragen der „Landes-Regierung“ [Aussenpolitik, Festungen, Truppenstärke] von den Ständen keine Vorschriften machen liess. Bei Entscheidungen, die den unmittelbaren Lebensraum der Landstände betrafen, erkannte er jedoch ihr Recht auf Aufhörung und Mitsprache uneingeschränkt an”.

vamina przepychać⁴, sprawa roli kodyfikacji z 1620 r., wydania drukiem przywilejów stanów w 1616 r. znalazły wyraz w nowszych badaniach polskich. Wywody U. Arnolda na płaszczyźnie porównawczej w znacznej mierze uzupełnił doskonale udokumentowany, choć zwięzły tekst J. Małłka, *Die Stände des Königlichen Preussen und die Republik Polen in den Jahren 1526 bis 1660*. Przeciwnie, paralelny referat niemiecki E. M. Wermtera⁵ w swych rozważaniach nie wyszedł poza kwestie podstawowe, dobrze na ogół od dawna znane.

G. Heinrich przedstawił rozwój stanowych stosunków na Pomorzu Zachodnim od epoki władców rodzinnych po losy stanowości w czasach szwedzkich i pruskich⁶. Oto ważniejsze konkluzje autora: stany Pomorza przedodrzańskiego wybrały Brandenburgię i potrafiły stworzyć harmonijną współpracę silnego czynnika stanowego z władcą: „Das Ergebnis dieser ständisch-administrativen Symbiose war ein bis 1806 anhaltender Zustand der Befriedigung und Stabilität in Hinterpommern. Innovationen und Modernisierungen waren hier in der Folgezeit weit schwerer durch zu setzen als in der Kur-und Neumark, wo Staatseinflüsse und Zuwanderung, rascheres Wirtschaftswachstum und Kapitalakkumulation Strukturen und Mentalitäten stärker in Bewegung bebracht haben” (s. 160). Na Pomorzu Zachodnim nie tylko Wielki Elektor starał się współpracować z instytucjami stanowymi, ale i Fryderyk Wilhelm I (co podkreślono w dyskusji, s. 234 - 235) wielokrotnie tu stanom ustępował, a za Fryderyka II stany pomorskie blokowały skutecznie niemile im inicjatywy i decyzje centralne w ramach nacisku na administrację lokalną pozostającą w dużej mierze w orbicie wpływów stanowych. Heinrich mocno podkreślił swój pogląd, iż — patrząc z środkowych i wschodnich prowincji pruskich na problem roli stanowości — należy stwierdzić, iż różne formy reprezentacji stanowej pozostały nawet w okresie absolutyzmu istotnym czynnikiem ustroju: „Sie waren ein Faktor der »Mitregierung«, wenn man die verhüllten Formen der Mitwirkung nicht aus dem Auge verliert. Es war keine »leere Form«, wie noch Hintze meinte. Die Stände blieben auf mehrere Ebene existent. Sie waren ein Teil der politischen Landesordnung, und sie garantierten diese” (s. 165). W sumie w obu częściach Pomorza Zachodniego tradycja stanowa utrzymała się w XVIII w.

⁴ O walce Kölmer z elektorem w Prusach Wschodnich nawet w okresie po 1660 r. wspominam w swej rozprawie: *Z dziejów wschodniopruskiego prawa prowincjonalnego (XVII-XIX w.)*. Przyczynek do dziejów prawa chełmińskiego (w druku).

⁵ E. M. Wermter, *Das Königliche Preussen-Preussen königlich, polnischen Anteils (1454 bis 1569) mit dem Hochschrift Ermland und den drei grossen Städten Danzig, Elbing und Thorn, Innerer Aufbau und das Verhältnis zur Krone Polen*. Artykuł ten nie wykazuje znajomości polskiego stanu badań i głównie powtarza informacje i poglądy G. Lengnicha.

⁶ Pt. *Ständische Korporationen und absolutistische Landesherrschaft in Preussisch-Hinterpommern und Suwedisch-Vorpommern (1637 - 1816)*.

silniej, niż w innych częściach Prus. W dyskusji uznano, iż Pomorze Zachodnie i utrzymującą się tutaj współpracę z władcami uznać należy raczej za casus typowy dla sytuacji pruskich oraz podkreślono ogromną rolę wszelkich komitetów stanowych (komitetów landtagów bądź ziemstw kredytowych), które praktycznie przejęły rolę nie zwoływanych landtagów i odgrywały nieraz poważną rolę (s. 235)⁷. Trzy dalsze referaty szczegółowe, które należy przynajmniej zasygnalizować⁸, utrzymały się w ogólnej tendencji wywodów wyżej omówionych, dostarczając nowych dowodów na poparcie wygłoszonych na sesji poglądów.

W obszernie udokumentowanym artykule W. Neugebauera zwraca uwagę stwierdzenie, iż w 1815 r. stany Minden, wracając do Prus, jak i Magdeburg żądały przywrócenia starego ustroju stanowego: „Auch nach einenhalb Jahrhunderten war die Erinnerung an die Zeit ständischen Kondominats lebendig” (s. 190). Na płaszczyznę porównawczą przeniosły nas rozważania W. Schulze, *Das Ständewesen in den Erbländen der Habsburgen Monarchie bis 1740: Vom daulistischen Ständestaat zum organisch-föderativen Absolutismus*, oraz mający zasadnicze znaczenie dla wyników sesji referat V. Pressa, *Formen des Ständewesens in den deutschen Territorialstaaten des 16. und 17. Jahrhunderts*. Jest to bogato udokumentowana próba syntetycznego zarysu (s. 280 - 318), dająca dobrą podstawę dla rozważań porównawczych z perspektywy ogólnoniemieckiej. Dla XV - XVI w. autor widzi wyrazistą koniunkturę stanowości nie tylko w poszczególnych terytoriach, ale i na płaszczyźnie ustroju Rzeszy. Ta koniunktura z różnych przyczyn załamała się w XVII w. I tutaj Press przedstawił jako konkluzje swego referatu, w osobnym tekście pt. *50 Thesen zur Entwicklung des Ständewesens in Deutschland* (s. 319 - 326), ważne stwierdzenia ogólne, których nie sposób w krótkiej recenzji ani zreasumować, ani tym bardziej w całości powtórzyć. Oto kilka tylko ważniejszych stwierdzeń w skrócie: konsolidacja życia stanowego w XVI w. miała za swoją główną przyczynę kryzys finansów w poszczególnych terytoriach; sprawy finansowe mają dla dziejów stanów znaczenie zasadnicze. Cezura wojny trzydziestoletniej jest bardzo ważna

⁷ S. 236: „In der Mark Brandenburg hatte der Ausschuss dieselbe Funktion wie der Landtag, er brachte die ständischen Gravamina vor, und die Teillandschaften waren hier vertreten. Der Landschaftsdirektor war als Verbindungsmann zwischen der Krone und der kurmärkischen Ständen auch im 18. Jahrhundert noch immer eine wichtige Persönlichkeit”. Można powiedzieć, iż ta szczątkowa forma reprezentacji stanowej grała jednakże efektywną rolę jako reprezentacja interesów klasowych szlachty.

⁸ W. Neugebauer, *Die Stände in Magdeburg, Halberstadt und Minden im 17. und 18. Jahrhundert*; D. J. Cohen, *Die Landjudenschaften der brandenburgisch preussischen Staaten im 17. und 18. Jahrhundert-Ihre Beziehungen untereinander aufgrund neuererschlossener jüdischer Quellen*; E. Opgenoorth, *Stände im Spannungsfeld zwischen Brandenburg-Preussen, Pfalz-Neuburg und den niederländischen Generalstaaten: Cleve-Mark und Jülich-Berg im Vergleich*.

i ogromne znaczenie dla budowy podstaw absolutyzmu w terytoriach miało przełamywanie oporu stanów co do wprowadzenia zasady stałych podatków na ochronę kraju. Dlatego to *Reichstagsabschied* na ten temat z 1654 r. nazwał Press Magną Chartą absolutyzmu w Niemczech. Ważne jest stwierdzenie, zgodne z wynikami sesji, iż ograniczanie roli stanów nie oznaczało bynajmniej ich całkowitej likwidacji (ani w państwie pruskim, ani w innych krajach). Po walkach drugiej połowy XVII w. wiek XVIII przyniósł stabilizację, głównie na płaszczyźnie reprezentacji interesów ściśle regionalnych, spraw samorządu i kredytu szlacheckiego. Ostatnie dwie tezy warto przytoczyć. Teza 49: „Zusammendfassend können die Stände als ein Instrument zur Einbindung der traditionellen adelig-feudalen Schlicht in den modernen Staat angesehen werden, das heisst ihres Zusammenfürens mit den wichtigen anderen privilegierten Kräften im Lande”. W tezie 50 autor stoi na stanowisku, iż utrzymanie stanowego ustroju społecznego gwarantowało, mimo redukcji roli reprezentacji stanowych, utrzymanie się znaczenia czynnika stanowego, co określa granice ówczesnego absolutyzmu i nie pozostało bez wpływu na rozwiązania XIX w.

Druga część obrad poświęcona została właśnie problemowi stanowości w 2 połowie XVIII i w 1 połowie XIX w. Dwa pierwsze referaty dotyczyły sytuacji Śląska, podzielonego od 1740 r. na pruski i austriacki; spraw austriackich dotyczył także referat G. Klingenstein⁹. G. Birtsch przedstawił próbę syntetycznego ujęcia problematyki dla całej monarchii pruskiej w tym okresie: *Der preussische Hochabsolutismus und die Stände*. Tezy autora, s. 403 – 404, wydają się słuszne i wyważone: 1. Absolutyzm pruski po zwycięstwie zasadniczym za Wielkiego Elektora określał odtąd (ale czy całkowicie swobodnie?)¹⁰ granice stanowego działania. 2. Pozostały formy życia stanowego w granicach, w których było to dla władzy wygodne (problemy kredytowe i samorządu szlacheckiego)¹¹.

⁹ N. Conradts, *Die schlesische Ständeversammlung im Umbruch: Vom altständischen Herzogtum zur preussischen Provinz*. Należy podkreślić, iż autor zwrócił uwagę na duże znaczenie podstawowego dla dziejów reprezentacji stanowej na Śląsku dzieła K. Orzechowskiego i słusznie proponował przetłumaczenie dzieła na język niemiecki; J. R. Wolf, *Die Stände in Österreichisch-Restschlesien seit den vierziger Jahren*; G. Klingenstein, *Skizze zur Geschichte der erbländischen Stände im aufgeklärten Absolutismus der Habsburger (etwa 1740 bis 1790)*.

¹⁰ Ciekawą rzeczą jest to, iż Fryderyk Wilhelm I u progu XVIII w., nadal jeszcze obawiał się wpływów polskich na szlachtę w Prusach Wschodnich; klasyczny cytat o umocnieniu absolutyzmu jako „rocher von Bronze” przeciw „nie pozwalani” pruskich junkrów był tego wyraźnym dowodem. Charakterystyczne jest to, iż także Fryderyk II nie lubił swej wschodniopruskiej prowincji (zwłaszcza po wydarzeniach wojny siedmioletniej). W istocie mimo epizodu królewieckiej koronacji w 1701 r. Hohenzollernowie byli nade wszystko Brandenburczykami!

¹¹ Wielka rola czynnika stanowego, dopuszczonego przez władzę do udziału w dyskusji nad projektem Landrechtu Pruskiego (monita), oraz problem praw prowincjonalnych i ich kodyfikacji zostały podkreślone w dyskusji, s. 424 – 425.

3. Monarcha nie mógł zrezygnować ze współpracy ze szlachtą (czynił to zwłaszcza Fryderyk II, s. 396) i jej organami, albowiem absolutyzm osiemnastowieczny nie potrafił jeszcze „das Land durchgehend zu beherrschen”. 4. Zależność władcy od panującego ustroju społecznego i prawnego określała granice działania monarchy. 5. Absolutyzm oświecony w Prusach oznaczał w życiu społecznym jedynie ograniczony zakres racjonalizacji, a Fryderyk II nie potrafił się oderwać od widzenia rzeczywistości społecznej statycznie, a nie dynamicznie i widział ją zawsze w kategoriach stanowości w życiu społecznym. 6. „Die absolutische preussische Monarchie war in ihrem Sozialgefüge eine ständische Monarchie. Die ständische Wertorientierung prägte die Träger des politischen Systems vom Monarchen bis zum bürgerlichen Repräsentanten der Bürokratie. Wie die Zukunft zeigen sollte, waren die von der ständischen Wertorientierung ausgehenden Energien stärker als die institutionalisierten Relikte des frühneuzeitlichen Ständentum”.

Kwestia, czy istniała, i w jakiej mierze, myślowa i instytucjonalna kontynuacja między instytucjami życia stanowego a parlamentaryzmem pruskim neostanowym wracała parokrotnie tak w toku dyskusji nad referatami, jak i w dyskusji końcowej. Odpowiedzi były różne. Pozytywnie na to pytanie odpowiedział m. in. O. Büsch (s. 425), podkreślając zwłaszcza kontynuację w sferze świadomości społecznej. Kwestie te w znacznej mierze znalazły wyraz w trzech ostatnich referatach, z których dwa miały charakter szczegółowy¹², a referat M. Botzenharta, *Verfassungsproblem und Ständepolitik in der preussischen Reformzeit* — charakter ogólniejszy. Autor wskazał nade wszystko na ogromne różnice w podejściu do sprawy w prowincjach zachodnich i wschodnich państwa pruskiego od 1815 r., ale i na tle okresu reform 1807 - 1813. Słusznie wskazał na fakt, iż najbardziej zdecydowanie i najwcześniej chciały wrócić do starej formy reprezentacji stanowej Prusy Wschodnie, czemu dały wyraz na ostatnich landtagach koronacyjnych XVIII w. Raz jeszcze wrócił problem oceny poglądów Steina, który pragnął nawiązywać do historycznych tradycji w polityce samorządu i swobód dla ludności ożywił

Por. S. Salmonowicz, *Ostpreussische Kodifikationen. Probe eines allgemeinen Grundrisses*, Archivum Juridicum Cracoviense, 16: 1993, zwłaszcza s. 60 - 64.

¹² E. Eimers, *Das Ständewesen in Ostfriesland*; H. Croon, *Die Provinziallandtage im Vormärz unter besonderer Berücksichtigung der Rheinprovinz und der Provinz Westfalen*. Zauważyć warto, iż najciekawsze są problemy landtagu wspólnego dla prowincji Prusy Zachodnie i Wschodnie. Autor nie zauważył także wielkiej roli landtagów w procesach legislacyjnych lat trzydziestych i czterdziestych i to nie tylko co do praw prowincjonalnych. Możliwości działania stanów były tu wielkie i nie zostały, zresztą z przyczyn, które wymagały studium szczegółowego, generalnie wykorzystane. Jedną z nielicznych prac z tego zakresu, oczywiście autorowi nieznaną, jest mój artykuł pt. *Prawo prowincjonalne Prus Zachodnich i sprawa jego kodyfikacji (1772 - 1844)*, Zapiski Historyczne, 45: 1980, 2, s. 25 - 59.

stare tradycje stanowe, czemu później przeciwny był bezskutecznie kanclerz Hardenberg. Osobiście uważam, iż zgromadzony przez Botzenharta szczegółowy materiał dowodowy przemawia za przyjęciem, iż w okresie od 1807 r. (także w związku z ogromnymi kłopotami finansowymi państwa pruskiego) nastąpiło ożywienie na znaczną skalę różnych form życia stanowego, co nie pozostało bez wpływu — wobec dominującej w kraju roli junkrów — na zaprzepaszczenie programu stworzenia nowoczesnej reprezentacji narodowej i wprowadzenia konstytucji poprzez wprowadzenie w latach dwudziestych neostanowych sejmów prowincjonalnych, których rola i działalność nadal pozostają mało znane.

Omawiany zbiór referatów i dyskusji zasługuje na baczną uwagę. Nie jest chyba rzeczą przypadku, a pewnej jednostronności koncepcji, iż zabrakło referatu o najgłośniejszym starciu Wielkiego Elektora ze stanami Prus Książęcych (sprawa Rotha i Kalksteina), jak i referatu o całości polityki Wielkiego Elektora wobec stanów. Mimo wielu zdobyczy szczegółowych zabrakło w płaszczyźnie wszystkich terytoriów pruskich wskazania, co w istocie u progu XVIII w. pozostało konkretnie z dawnych instytucji i reprezentacji stanowych. Jest to jednak raczej postulat badawczy niż zarzut w obecnym stanie badań. Charakterystycznym wyrazem przemian w historiografii zachodnioniemieckiej był fakt, iż nikt nie bronił bez zastrzeżeń też dawniejszej szkoły pruskiej w historiografii. Sądzę nawet, iż momentami autorzy poszli niekiedy za daleko w reakcji na poglądy dawniejszej literatury. Rację mają niewątpliwie tam, gdzie wskazują, iż resztki stanowości, w tym samorząd lokalny i system kredytowy, wskazują na znaczenie opinii szlacheckiej, z którą władcy liczyli się wszędzie tam, gdzie chodziło o jej bezpośrednie interesy społeczno-ekonomiczne. Nie mieli jednak odtąd władcy potrzeby dzielić się administracją krajem ani rozważać ogólną politykę państwa ze stanami. W sumie można skonkludować, iż jakkolwiek w Prusach reprezentacje stanowe znalazły się pod dachem absolutyzmu i formalnie biorąc zostały ograniczone do form zastępczych, to przecież tradycja stanowej reprezentacji interesów — ale tylko już szlacheckich — pozostała na płaszczyźnie ściśle regionalnej żywa, a w dobie osłabienia władzy absolutnej od 1806 r. odzyskała żywotność (zwłaszcza w Prusach Wschodnich), co nie pozostało bez wpływu na neostanowe rozwiązania okresu od 1815 r. Mimo wszystko raczej wszyscy jesteśmy zgodni co do tego, iż nie ma bezpośredniej żywej kontynuacji między stanowością dawnego typu a parlamentaryzmem dziewiętnastowiecznym, a ja sam bym zaryzykował nawet ostrzejsze postawienie sprawy, iż tak zwany neostanowy wybór był wyborem drogi bezkonstytucyjnej i antyparlamentarnej. E. Weis i P. Baumgart w dyskusji końcowej (s. 489) określili zresztą drogę neo-stanowości jako wejście w ślepą uliczkę, z której drogę wyjścia ukazała dopiero Wiosna Ludów w Prusach.